

A Sociological Analysis of Modernist Tendencies from the Constitutional Revolution to the Islamic Revolution

Gholam. Alidadi¹, Nabiallah. Ider^{2*}, Amir Ali. Dorosti²

¹ PhD Student, Department of Political Sociology, Sho.C., Islamic Azad University, Shoushtar, Iran

² Department of Political Sociology, Sho.C., Islamic Azad University, Shoushtar, Iran

* Corresponding author email address: 5129392736@iau.ir

Article Info

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Alidadi, G., Ider, N., & Dorosti, A. A. (2025). A Sociological Analysis of Modernist Tendencies from the Constitutional Revolution to the Islamic Revolution. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 4(4), 1-20.

© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

ABSTRACT

This study examines the formation and evolution of modernist tendencies in Iran from the era of the Constitutional Revolution to the Islamic Revolution. Given the nature of the inquiry, the research falls within the domain of the social sciences and aims to apply its findings to the broader target society. The methodology is grounded in constructivist and interpretivist paradigms, allowing the researcher to interact directly with the data and interpret meanings to address complex societal issues. This qualitative approach, through inductive reasoning, facilitates the discovery of meaningful patterns in social data. The present study employs the strategy of critical discourse analysis following the approach of Laclau and Mouffe to investigate the modernist orientations of six prominent Iranian intellectuals spanning from the Qajar to the Pahlavi periods: Mirza Malkam Khan, Mirza Yusef Khan Mostashar al-Dowleh, Jalal Al-e-Ahmad, Ali Shariati, Abdolkarim Soroush, and Mahmoud Dowlatabadi. Sampling in this study was carried out purposively to effectively analyze the presence or absence of concepts within texts. The unit of analysis includes the full content of books, speeches, and newspapers related to the discourse of modernity in Iran. The findings indicate that each intellectual, based on their historical and social context as well as their religious and cultural beliefs, adopted a distinct approach to modernity. Malkam Khan, by emphasizing the law as the salvation of Iran, implicitly endorses the grand narrative of Western modernity. Mostashar al-Dowleh seeks to localize the principles of modernity within the framework of Islamic Sharia. Al-e-Ahmad characterizes Western modernity as a disease and a cause of Westoxification. Shariati, by advocating a return to an Islamic self, aims to present an alternative model to Western modernity. Soroush, emphasizing religious intellectualism, views modernity as a historical and cultural phenomenon that manifests in diverse forms. Dowlatabadi, through his novel *Kelidar*, depicts the impact of modern elements on rural society, presenting modernity as a complex and multidimensional phenomenon. This research demonstrates that the discourse of modernity in Iran has not been monolithic or unified, and that Iranian intellectuals, through their divergent perspectives, have played a significant role in shaping and directing this discourse.

Keywords: Modernism, Discourse Analysis, Constitutional Era, Pahlavi Era, Islamic Revolution

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

The concept of modernity remains a foundational, yet deeply contested theme within the social sciences, intricately interwoven with shifts in epistemology, ontology, and sociocultural structures across both Western and non-Western societies. Modernity is not merely a chronological marker but a layered intellectual and historical condition that has transformed political institutions, social relations, and identity formations (Delanty, 2018; Giddens, 2023; Habermas & Lawrence, 1987; Touraine & Macey, 1995; Wagner, 2012). The unique encounter of non-Western societies with Western modernity has spurred critical discourses about authenticity, hybridity, and resistance (Appadurai, 1996; Bakumov, 2022; Chakrabarty, 2000; Said, 1978). In the context of Iran, modernism emerged in tandem with colonial encounters, sociopolitical crises, and ideological realignments, particularly during the Constitutional Movement, the Pahlavi modernization period, and the Islamic Revolution (Fiorespino, 2022; Foran, 2023).

Iran's confrontation with modernity has unfolded through multifaceted phases involving cultural appropriation, political reform, and identity renegotiation. As a civilization with deep historical and cultural roots, Iran's attempts at modernization have sparked internal tensions between traditional values and Western paradigms (Abrahamian, 2010; Katouzian, 1998; Roy, 2007; Vahdat, 2002). While some figures endorsed Western progress narratives, others advocated a return to indigenous traditions as a form of cultural decolonization. Despite a growing body of literature addressing these tensions, much of the discourse either focuses narrowly on political reforms or lacks comparative sociological depth (Abbaszadeh Marzbali & Seyyed, 2019; Cronin, 2021; Karimi Haji Khademi & Vahidripour, 2020). Furthermore, existing Western-centric frameworks often fail to capture the lived complexities of Iranian modernity (Tiryakian & Rogowski, 2020; Williams, 2020).

The literature reflects two major schools in Islamic modernism: one rooted in idealistic aspirations of Islamic civilization to attain modernity, and the other seeking to reinterpret Islamic institutions as a vehicle for addressing modern challenges (Faulkner et al., 2021; Husnain & Hayat, 2021). Iranian intellectuals have responded with diverse discourses, ranging from liberal constitutionalism and Islamic modernism to anti-Western resistance and post-revolutionary religious reformism (Bauman, 2000; Castells, 2011; Durkheim et al., 2016; Weber et al., 1978). This paper aims to fill a gap by exploring and comparing six intellectual figures across three critical historical periods in Iran—Mirza Malkam Khan and Mirza Yusef Khan Mostashar al-Dowleh (Constitutional Era), Jalal Al-e Ahmad and Ali Shariati (Pahlavi Era), and Abdolkarim Soroush and Mahmoud Dowlatabadi (post-Revolution era). By critically analyzing their texts through the lens of discourse analysis, the study seeks to trace how each constructed, contested, or synthesized the modern in line with sociohistorical and ideological imperatives.

Methods and Materials

This research employed a qualitative methodology grounded in constructivist and interpretivist paradigms, facilitating a meaning-centered exploration of complex sociopolitical phenomena. The primary analytical framework was the discourse theory of Ernesto Laclau and Chantal Mouffe, emphasizing articulation, nodal points, and hegemonic struggles. Sampling was purposive and focused on the full texts of books, speeches, and newspaper articles from the six selected intellectuals. Data were analyzed using Fairclough's three-layered model of discourse analysis: description, interpretation, and explanation. The reliability of the findings was strengthened by transparent, stepwise documentation of the analytical process and adherence to internal coherence and theoretical relevance.

Findings

The analysis revealed a range of divergent yet interlinked modernist discourses among the six intellectuals. Mirza Malkam Khan's discourse in *Qanun* constructed "law" as a floating signifier that linked modern values like justice and progress with salvation. Through strategic equivalence chains and dualistic tropes (law vs. lawlessness), he endorsed Western modernity under a universalist frame. In contrast, Mirza Yusef Khan Mostashar al-Dowleh's *Yek Kalameh* sought a synthesis of Islamic jurisprudence with constitutionalism. His attempt to reconcile Quranic tenets with Enlightenment ideals highlighted a selective, yet tension-ridden, approach to localization.

Jalal Al-e Ahmad's *Westoxification* redefined modernity as a cultural pathology—an alienating force that eroded Iranian identity. His language, steeped in metaphor and popular vernacular, mobilized a critical, nativist discourse. Ali Shariati extended this critique by proposing a revolutionary re-Islamization through the concept of "return to the Islamic self," advancing a normatively charged and ideologically mobilizing discourse of authenticity and resistance.

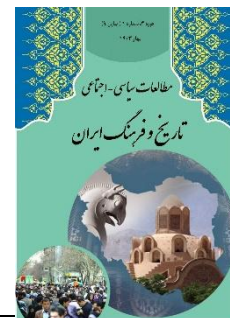
Abdolkarim Soroush's discourse of "religious intellectualism" marked a break from binary oppositions. Instead of rejecting modernity, he emphasized its multiplicity, arguing for a hermeneutic, rational reinterpretation of religious thought compatible with democratic ideals. Lastly, Mahmoud Dowlatabadi's *Kelidar* employed literary narrative to depict the rural experience of modernity. Through symbolic figures and complex interactions, he portrayed modernity as an ambivalent and multidimensional force, neither wholly liberating nor inherently destructive.

Discussion and Conclusion

The study demonstrates that Iranian intellectual responses to modernity cannot be captured through a single lens or ideological continuum. The spectrum ranges from enthusiastic adoption of Western ideals to vehement cultural critique and hybridized reformulations. Figures like Malkam Khan and Mostashar al-Dowleh, while differing in religiosity, both upheld a form of rationalism and legality that mirrored Enlightenment assumptions—albeit with varying degrees of accommodation. In contrast, Al-e Ahmad and Shariati mobilized a reactive and critical stance, viewing modernity as a colonial project and promoting indigenous alternatives grounded in cultural and spiritual values.

Soroush and Dowlatabadi represent post-revolutionary nuances—moving beyond wholesale rejection or acceptance. Soroush's call for pluralism in epistemology and religion emphasized internal reform and reflexivity. Dowlatabadi's narrative offered a socio-emotional mapping of modernity's grassroots impact, complicating monolithic portrayals of change.

Overall, the research underscores that Iranian discourses on modernity have never been monolithic. They are historically contingent, culturally embedded, and ideologically diversified. Each intellectual constructed a unique vision of modernity shaped by their sociopolitical context, institutional affiliations, and interpretive strategies. Recognizing this plurality is essential not only for understanding Iran's past but also for navigating its present challenges in modern governance, identity politics, and cultural autonomy. The study calls for future inquiries to integrate literary, religious, and sociopolitical discourses in comparative frameworks, expanding the dialogical space of Iranian modernity beyond West-centered narratives.

واکاوی جامعه شناختی گرایشات تجدد خواهی از مشروطه تا انقلاب اسلامی

غلام علیدادی^۱، نبی الله ایدر^۲، امیر علی درستی^۳

۱. دانشجوی دکتری، گروه جامعه شناسی سیاسی، واحد شوشتر، دانشگاه آزاد اسلامی، شوشتر، ایران

۲. گروه جامعه شناسی سیاسی، واحد شوشتر، دانشگاه آزاد اسلامی، شوشتر، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: 5129392736@iau.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله

پژوهشی/اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

علیدادی، غلام، ایدر، نبی‌الله، و درستی، امیرعلی. (۱۴۰۴). واکاوی جامعه شناختی گرایشات تجدد خواهی از مشروطه تا انقلاب اسلامی. *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۴(۴)، ۲۰-۱.

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

این پژوهش به واکاوی چگونگی شکل‌گیری و تحول گرایشات تجددخواهی در ایران از دوران مشروطه تا انقلاب اسلامی می‌پردازد. با توجه به ماهیت پژوهش، این مطالعه در حوزه علوم اجتماعی قرار می‌گیرد و به دنبال کاربرد نتایج در جامعه هدف است. روش‌شناسی این تحقیق بر پایه پارادایم‌های برساختی و تفسیری استوار است، که به محقق اجازه می‌دهد تا از طریق تعامل مستقیم با داده‌ها و تفسیر معانی، به راه‌حلی برای مسائل پیچیده دست یابد. این رویکرد کیفی، با استفاده از استدلال استقرایی، به کشف الگوهای معنادار در داده‌های اجتماعی کمک می‌کند. پژوهش حاضر با بهره‌گیری از استراتژی تحلیل گفتمان انتقادی با رویکرد لاکلاو و موفه، به بررسی گرایشات تجددخواهانه شش روشنفکر برجسته ایرانی از دوران قاجار تا پهلوی می‌پردازد: میرزا ملکم خان، میرزا یوسف خان مستشارالدوله، جلال آل احمد، علی شریعتی، عبدالکریم سروش و محمود دولت‌آبادی. نمونه‌گیری در این پژوهش به صورت هدفمند انجام شده است تا کیفیت حضور یا غیبت مفاهیم در متن را به طور مؤثر تحلیل کند. واحد تحلیل، محتوای کل متن کتاب‌ها، سخنرانی‌ها و روزنامه‌ها در زمینه مدرنیته در ایران است. نتایج نشان می‌دهد که هر یک از روشنفکران، با توجه به زمینه‌های تاریخی و اجتماعی و باورهای دینی و فرهنگی خود، رویکردی خاص به مدرنیته داشته‌اند. ملکم خان با تأکید بر قانون به عنوان راه نجات ایران، تلویحاً فراروایت مدرنیته غربی را می‌پذیرد. مستشارالدوله به دنبال بومی‌سازی اصول مدرنیته در چارچوب شریعت اسلام است. آل احمد مدرنیته غربی را به عنوان یک بیماری و عامل غرب‌زدگی معرفی می‌کند. شریعتی با طرح بازگشت به خویش‌نهاد اسلامی، به دنبال ارائه الگوی جایگزین برای مدرنیته غربی است. سروش با تأکید بر روشنفکری دینی، مدرنیته را پدیده‌ای تاریخی و فرهنگی می‌داند که اشکال متفاوتی به خود می‌گیرد. دولت‌آبادی در کلیدر، با به تصویر کشیدن تأثیر عناصر مدرنیته بر جامعه روستایی، مدرنیته را به عنوان یک پدیده پیچیده و چندوجهی معرفی می‌کند. این پژوهش نشان می‌دهد که گفتمان مدرنیته در ایران، گفتمانی واحد و یکپارچه نبوده و روشنفکران ایرانی با رویکردهای متفاوت خود، در شکل‌دهی و جهت‌دهی به این گفتمان نقش مهمی ایفا کرده‌اند.

کلیدواژگان: تجددخواهی، تحلیل گفتمان، دوران مشروطه، دوران پهلوی، انقلاب اسلامی

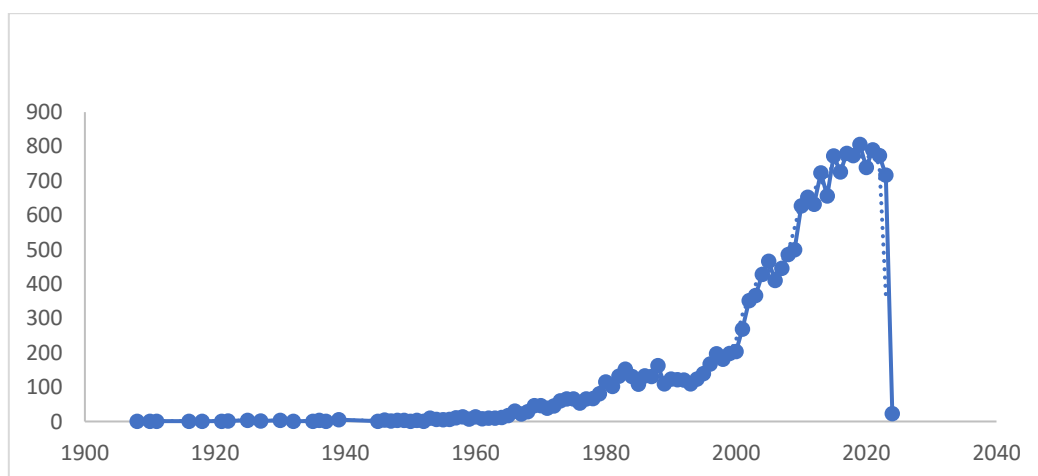
مقدمه

در گستره‌ی پهنای دانش علوم اجتماعی، مفاهیم بنیادینی وجود دارند که همچون چراغ راه، مسیر پژوهش‌ها را روشن ساخته و کانون توجه اندیشمندان و نظریه‌پردازان را به خود معطوف کرده‌اند. در صدر این مفاهیم، “مدرنیت” با تمام پیچیدگی‌ها، ابهامات و تناقضات ذاتی‌اش، به عنوان پدیده‌ای دگرگون‌ساز در ساحت تاریخ، اجتماع و فرهنگ، جایگاهی ویژه و بی‌مانند یافته است (Delanty, 2018; Giddens, 2023; Habermas & Lawrence, 1987; Touraine & Macey, 1995; Wagner, 2012). مدرنیت، فراتر از یک مفهوم صرفاً تاریخی و محدود به دوره‌ای معین، به مثابه منظومه‌ای فکری، اجتماعی و فرهنگی چندلایه و چندبعدی، نه تنها ساختارهای بنیادین جوامع بشری را دستخوش تحولاتی عمیق ساخته، بلکه بنیان‌های هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی انسان مدرن را نیز به چالش کشیده و بازتعریف نموده است. از این رو، بررسی ابعاد گوناگون مدرنیت، به ویژه در جوامع غیرغربی که تجربه مواجهه با این پدیده نوین اغلب با تنش‌ها، تناقضات و چالش‌های خاصی همراه بوده، همواره در مرکز توجه پژوهشگران علوم اجتماعی قرار داشته و از ضرورتی ویژه برخوردار است (Appadurai, 1996; Bakumov, 2022; Chakrabarty, 2000; Said, 1978). در واقع، توسعه مدرنیسم در هر جامعه‌ای نشان‌دهنده تغییراتی است که در روابط سیاسی، اجتماعی و اقتصادی رخ می‌دهد (Fiorespino, 2022; Foran, 2023).

در راستای مباحث مطرح شده پیرامون فرآیند تاریخ مدرنیت و تجددخواهی در ایران، لازم به ذکر است که تجددخواهی به یکی از مهم‌ترین مباحث فکری در دوران معاصر بدل گشته است. این موضوع، از اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم میلادی، توجه شمار کثیری از اندیشمندان و مصلحان با گرایش‌های گوناگون در جهان اسلام و عرب را به خود معطوف ساخته و در قالب نگرش‌ها، موضوعات و روش‌های متنوع، تا به امروز مورد پیگیری قرار گرفته است (Ghaffari & Athari, 2004). این مفهوم بنیادین، هم در فضای آکادمیک و هم در عرصه عمومی، جایگاهی ویژه یافته و پژوهش‌های مرتبط با آن، با اقبال روزافزونی مواجه شده‌اند. بررسی روند انتشار پژوهش‌ها در این حوزه (نمودار ۱) نمایانگر رشد چشمگیر توجه محققان به موضوع تجددخواهی در طول زمان است.

شکل ۱

رشد پژوهش‌های منتشر شده بر اساس سال انتشار

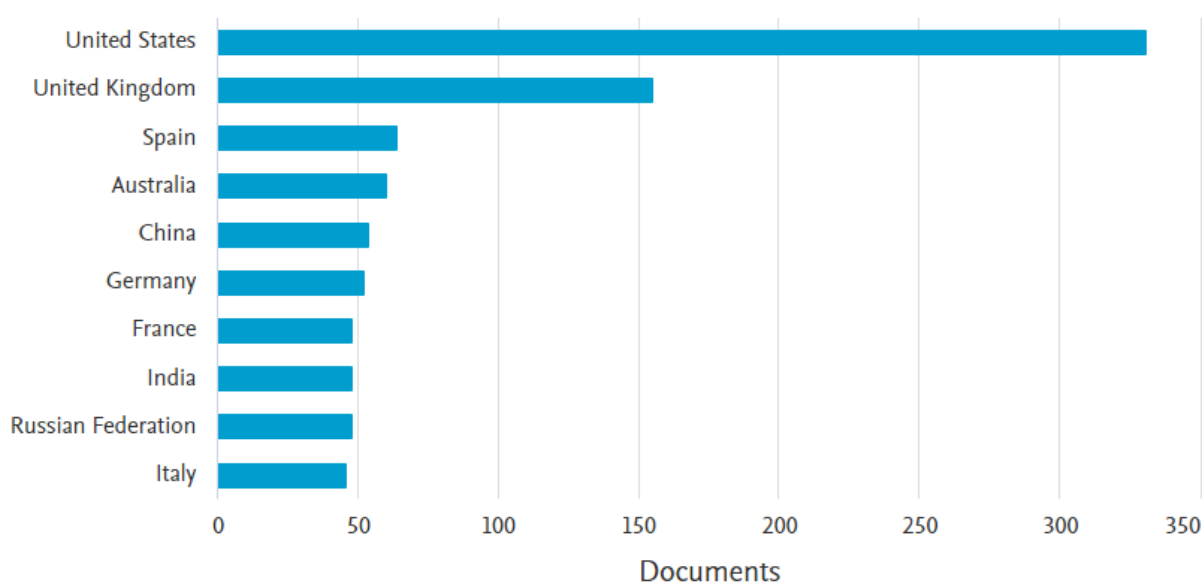
بر اساس داده‌های نمودار شماره ۱، از میان ۷۱۶۵ سند موجود در پایگاه‌های معتبر جهانی علوم اجتماعی، که شامل مقالات ژورنالی، مروری، کنفرانسی و کتاب می‌شوند، قدیمی‌ترین مقاله در حوزه تجددخواهی به اثر رودولف و همکاران (۱۹۶۵) تعلق دارد. در حالی که کمترین تعداد مقالات به سال‌های ۱۹۶۵ و ۱۹۹۰ اختصاص یافته، بیشترین حجم انتشارات در سال ۲۰۲۲ به ثبت رسیده است. این روند صعودی، که بر اساس اطلاعات استخراج شده از پایگاه‌های معتبر استنادی نظیر Web of Science و Scopus ترسیم شده است، نشان می‌دهد که علی‌رغم گستردگی پژوهش‌های انجام‌شده در حوزه تجددخواهی، هنوز امکان نوآوری و افزودن به پیکره دانش در این عرصه از طریق پرداختن به ابعاد کمتر کاوش‌شده و بررسی قلمروهای زمانی و مکانی جدید وجود دارد. در ادامه، تحلیل کتاب‌سنجی انجام‌شده توسط محقق در سال جاری (نمودار ۲)، نشان می‌دهد که از منظر جغرافیایی، ایالات متحده آمریکا با فاصله‌ای قابل توجه نسبت به انگلستان، اسپانیا و استرالیا، در صدر کشورهای با بیشترین پژوهش‌های اثربخش در حوزه تجددخواهی قرار دارد. متأسفانه، جایگاه کشور ایران در این رتبه‌بندی چندان برجسته نیست و پژوهش‌های اثربخش، به‌ویژه در قالب رویکردهای جامعه‌شناختی نظام‌مند، اعم از کیفی و کمی، در واکاوی گرایش‌های تجددخواهی در بستر جامعه ایرانی، همچنان محدود به نظر می‌رسد. هرچند که در پایگاه‌های اطلاعاتی داخلی، مطالعاتی نظیر پژوهش کریمی حاجی خادمی و حیدری (۲۰۲۰) با عنوان “تقابل سنت و مدرنیته در آموزش و پرورش نوین” و عباس زاده و همکاران (۲۰۱۹) با عنوان “هویت ملی ایران و مدرنیته” و ... به ثبت رسیده‌اند (Abbaszadeh Marzbali & Seyyed, 2019; Karimi Haji Khademi & Vahidripour, 2020)، اما خلأ پژوهش‌های جامع و اثربخش در سطح بین‌المللی در این حوزه همچنان محسوس است.

شکل ۲

اولویت‌بندی نویسندگان بر اساس اثربخش‌ترین مطالعات در حوزه تجددخواهی

Documents by country or territory

Compare the document counts for up to 15 countries/territories.

در میان جوامع غیرغربی، تجربه ایران در مواجهه با مدرنیته، به دلایل متعددی از جمله قدمت تمدنی، غنای فرهنگی، موقعیت ژئوپلیتیکی و تاریخ معاصر پر فراز و نشیب، واجد ویژگی‌های منحصر به فردی است که آن را از سایر تجارب مشابه متمایز می‌سازد. ایران، به عنوان یکی از کهن‌ترین و ریشه‌دارترین تمدن‌های بشری، در طول تاریخ معاصر خود، همواره در معرض امواج گوناگون تحولات مدرن قرار گرفته و فراز و نشیب‌های بی‌شماری را در مسیر پر پیچ و خم تجددخواهی و نوسازی از سر گذرانده است. از انقلاب مشروطه در اوایل قرن بیستم، به عنوان نخستین تجربه مدرن سیاسی و اجتماعی در ایران و نقطه عطفی در تاریخ معاصر این سرزمین، تا دوران پهلوی با پروژه مدرن‌سازی آمرانه و تحولات سریع و بعضاً از بالا به پایین، و سپس انقلاب اسلامی با گفتمان بازگشت به اصالت و نفی الگوهای غرب‌گرایانه، جامعه ایران همواره به مثابه آزمایشگاهی اجتماعی بزرگ، درگیر کشمکش‌ها، تناقضات و چالش‌های ناشی از مواجهه با مدرنیته بوده و تلاش‌های پیوسته‌ای را برای فهم، تفسیر، گزینش و بومی‌سازی عناصر مدرن و انطباق آن‌ها با فرهنگ، هویت و ارزش‌های بومی خود به انجام رسانده است (Abrahamian, 2010; Katouzian, 1998; Roy, 2007; Vahdat, 2002). در این میان، انقلاب اسلامی ۱۹۷۹ در ایران به عنوان نقطه عطفی مهم، نه تنها منجر به سرنگونی رژیم پهلوی شد، بلکه فرصتی بی‌نظیر برای گروه‌های مذهبی فراهم آورد تا قدرت نیروهای سکولار را کاهش داده و نظام حکومتی نوینی را بر اساس سنت‌های مذهبی و ارزش‌های اسلامی ارائه نمایند (Fiorespino, 2022). واکاوی جامعه‌شناختی این تجربه غنی، پیچیده و پر فراز و نشیب، با هدف درک عمیق‌تر الگوها، عوامل و پیامدهای گرایش‌های تجددخواهی در ایران در دوره‌های تاریخی کلیدی، نه تنها ضرورتی علمی و پژوهشی، بلکه نیازی اجتماعی و فرهنگی نیز به شمار می‌رود و می‌تواند به روشن شدن زوایای پنهان تاریخ معاصر ایران و درک بهتر چالش‌ها و فرصت‌های پیش روی جامعه ایرانی در عصر مدرنیته یاری رساند. همان‌طور که برخی محققان استدلال می‌کنند، درک صحیح از مدرنیته در ایران مستلزم تعریف دقیق این مفهوم در بستر این کشور است، تعریفی که صرفاً از دل تجارب غربی برنیاخته نباشد (Tiryakian & Rogowski, 2020). این امر به ویژه از آن جهت اهمیت دارد که روایت‌نگاری‌های تاریخ‌نگاری ایرانی اغلب دگرگونی‌های معاصر را منحصر به انقلاب اسلامی دانسته و از تغییرات عمیق‌تر در دهه‌های پیشین غفلت می‌کنند (Cronin, 2021).

نگاهی اجمالی به ادبیات پژوهشی مرتبط با مدرنیته و تجددخواهی، هم در سطح بین‌المللی و هم در سطح داخلی، گویای گستردگی و تنوع این حوزه مطالعاتی است. در عرصه بین‌المللی، نظریه‌پردازان و پژوهشگران بسیاری از زوایای گوناگون فلسفی، تاریخی، جامعه‌شناختی، سیاسی، فرهنگی و انتقادی به بررسی پدیده مدرنیته پرداخته و کوشیده‌اند تا ابعاد مختلف آن را تبیین و تفسیر نمایند. نظریه‌های کلاسیک مدرنیته، که توسط اندیشمندانی همچون کارل مارکس، ماکس وبر و امیل دورکیم ارائه شده‌اند، همواره به عنوان نقطه عزمیت و بنیان اصلی بحث و بررسی در این حوزه مطرح بوده و همچنان تأثیری شگرف بر پژوهش‌های معاصر دارند (Durkheim, 2019; Durkheim et al., 1978; Weber et al., 2016). در کنار نظریه‌های کلاسیک، رویکردهای انتقادی به مدرنیته، که در دهه‌های اخیر از سوی نظریه‌پردازانی همچون یورگن هابرماس، آنتونی گیدنز، زیگمونت باومن و مانوئل کاستلز توسعه یافته‌اند، به چالش‌های مدرنیته متأخر، پیامدهای جهانی‌سازی و بحران‌های هویتی و فرهنگی ناشی از آن پرداخته و افق‌های نوینی را در فهم این پدیده پیچیده گشوده‌اند (Bauman, 2000; Castells, 2011; Giddens, 2023; Habermas & Lawrence, 1987). افزون بر این، رویکردهای پسااستعماری و واسازانه به مدرنیته، که توسط اندیشمندانی همچون ادوارد سعید، گایاتری اسپیواک، همایون بهابها و دیپش چاکرابارتی مطرح شده‌اند، به نقد رویکردهای غرب‌محورانه به مدرنیته پرداخته و بر ضرورت درک تجارب مدرنیته در جوامع غیرغربی از منظری بومی و غیرسلطه‌گرا تأکید ورزیده‌اند (Appadurai, 1996; Bhambra, 2023; Said, 1978). به طور کلی، دو رویکرد عمده در مطالعات مدرنیسم اسلامی قابل تشخیص است: رویکرد نخست، مدرنیسم اسلامی را ناشی از آرمان‌های تمدن اسلامی برای دستیابی به جامعه مدرن می‌داند، در حالی که رویکرد دوم، هدف مدرنیسم اسلامی

را بازشناسی آموزه‌های دینی و نهادهای سنتی اسلام به عنوان ابزاری برای هدف قرار دادن غیرمستقیم نهادها و سبک‌های زندگی مدرن می‌پندارد (Husnain & Hayat, 2021).

در سطح داخلی نیز، پژوهشگران و اندیشمندان ایرانی، از دیرباز به موضوع مدرنیته و تجددخواهی در ایران توجه نشان داده و آثار ارزشمندی را در این زمینه خلق کرده‌اند. مطالعات تاریخی متعددی به بررسی انقلاب مشروطه، دوران پهلوی و انقلاب اسلامی از منظر تجددخواهی و نوسازی پرداخته و تلاش نموده‌اند تا ریشه‌ها، عوامل و پیامدهای این تحولات را در بستر جامعه ایرانی تبیین کنند (Abrahamian, 2010; Dowlatabadi, 1992; Foran, 2023; Katouzian, 1998; Modarresi Tabatabai, 2003). همچنین، پژوهش‌های جامعه‌شناختی قابل توجهی به بررسی ابعاد فرهنگی، اجتماعی و هویتی مدرنیته در ایران اختصاص یافته و سعی بر آن داشته‌اند تا تأثیرات مدرنیزاسیون بر ساختار خانواده، سبک زندگی، ارزش‌ها و باورها، و هویت ملی ایرانیان را مورد واکاوی قرار دهند (Azad Armaki, 1979, 1977; Shariati, 1977; Sarioalghalam, 1995; Bashiriyeh, 1997; 2019). به علاوه، آثار فلسفی و نظری متعددی به تحلیل انتقادی مدرنیته و تجددخواهی در ایران پرداخته و چالش‌ها، تناقضات و ابهامات این پدیده را در بستر جامعه ایرانی بررسی نموده‌اند (Alam, 1999; Malekian, 2000; Naraqi, 1990; Tabatabai, 1993). با این حال، تاریخ‌نگاری ایرانی اغلب تحولات معاصر را منحصرأً با انقلاب اسلامی مرتبط دانسته و تغییرات بنیادین چهار دهه پیش از آن را نادیده می‌گیرد (Cronin, 2021). این در حالی است که اصلاحات اداری، نهادی و مدنی، ترویج فرهنگ کتاب و چاپ، و اصلاحات نظام پولی و مالی، از جمله تحولات عمیق آن دوران بوده است (Cronin, 2021).

با وجود این حجم قابل توجه از پژوهش‌های انجام شده در سطوح بین‌المللی و داخلی، همچنان خلأهای مهمی در واکاوی جامعه‌شناختی نظام‌مند و تطبیقی گرایش‌های تجددخواهی در ایران در دوره‌های تاریخی کلیدی به چشم می‌خورد. بسیاری از مطالعات موجود، عمدتاً رویکردی تاریخی، سیاسی، فرهنگی یا فلسفی داشته و از تحلیل جامعه‌شناختی عمیق و همه‌جانبه‌گرایش‌های تجددخواهی در جامعه ایرانی غفلت کرده‌اند. به ویژه، کمبود پژوهش‌های تطبیقی که به بررسی الگوها، عوامل و پیامدهای گرایش‌های تجددخواهی در دوره‌های مشروطه، پهلوی و انقلاب اسلامی به صورت نظام‌مند و مقایسه‌ای بپردازند، کاملاً مشهود است. پژوهش حاضر، با هدف پر نمودن این خلأ پژوهشی و ارائه بینش‌های نوآورانه در حوزه تجددخواهی در ایران، به واکاوی جامعه‌شناختی گرایش‌های تجددخواهی در سه دوره تاریخی کلیدی (مشروطه، پهلوی، انقلاب اسلامی) می‌پردازد و تلاش می‌نماید تا با بهره‌گیری از چارچوبی نظری انتقادی و روش‌شناسی ترکیبی، به درک عمیق‌تر و جامع‌تری از این پدیده پیچیده و چندوجهی دست یابد. با توجه به اهمیت بازنمایی دقیق و غیرسلطه‌گرانه از تجارب مدرنیته در جوامع غیرغربی، پژوهش حاضر با رویکردی “غیرغرب‌محورانه” می‌کوشد تا از بازنمایی‌های یک‌سویه فراتر رفته و به تجربه زیسته مدرنیته در ایران، از منظر ایرانیان، توجه نماید (Sadeghizadeh, 2021). در راستای تحقق این هدف، چارچوب نظری پژوهش حاضر، بر مبنای رویکرد تحلیل گفتمان لاکلاو و موف استوار است (Acaroglu, 2020; Bakumov, 2022).

چارچوب نظری پژوهش حاضر، بر مبنای رویکردی انتقادی و واسازانه به مدرنیته استوار است؛ رویکردی که با الهام از اندیشه‌های فلاسفه واسازان مدرنیته (نیچه، هایدگر، دریدا، فوکو، سعید، ترنر، بهابها و اسپیواک)، به نقد بنیادهای متافیزیکی، تقابل‌های دوگانه، ادعاهای جهان‌شمولی و عینیت‌گرایانه در خودفهمی‌های نخستین مدرنیته می‌پردازد و امکان بازخوانی متفاوت و غیرسلطه‌گرانه‌ای از تجربه مدرنیته در جوامع غیرغربی، از جمله ایران، را فراهم می‌سازد. این چارچوب نظری، با نقد فراروایت‌های کلان مدرنیته غربی که تاریخ آن را به عنوان الگویی جهان‌شمول و تکاملی برای تمامی جوامع ترسیم می‌کنند، سه گزاره اصلی را به عنوان مبنای تحلیل خود قرار می‌دهد: فراروایت تاریخ مدرنیته غربی، بازنمایی دیگری‌های مدرنیته غربی، و ادعای عینیت در شناخت مدرنیته. این گزاره‌ها، به مثابه لنزهای تحلیلی، امکان بررسی انتقادی و عمیق گرایش‌های تجددخواهی در ایران را فراهم آورده و به پژوهشگر اجازه می‌دهند تا از ورای تقابل‌های ساده‌انگارانه و رویکردهای تقلیل‌گرایانه،

به واکاوی ابعاد گوناگون این پدیده بپردازد. رویکرد واسازانه چارچوب نظری حاضر، بر این اصل مبتنی است که هیچ روایت نهایی، مطلق و جهان‌شمولی از مدرنیته وجود ندارد، و هرگونه فهم و تفسیری از این پدیده، همواره متأثر از منظر، زمینه و گفتمان خاصی است که در آن شکل می‌گیرد. بنابراین، هدف غایی این پژوهش، نه ارائه روایتی نهایی و قطعی از تجددخواهی در ایران، بلکه گشودن فضایی برای بازاندیشی انتقادی و چندصدایی در مورد این پدیده، و آشکار ساختن پیچیدگی‌ها، تناقضات و ابهامات نهفته در تجربه مدرنیته ایرانی است. مدرنیسم اسلامی نیز، با ویژگی‌های متناقض‌نمای خود، به مثابه مدرنیسمی سنت‌گرا و بومی، در پی ساختن مدرنیزاسیون با ارجاع به فرهنگ بومی است (Faulkner et al., 2021).

در امتداد این رویکرد واسازانه، چارچوب نظری پژوهش حاضر، بر اهمیت "دیگری"‌های مدرنیته غربی و ضرورت شنیدن صداهای خاموش و به حاشیه‌رانده‌شده تاریخ تأکید می‌نماید. با الهام از اندیشه‌های فوکو و سعید، این چارچوب نظری، به نقد رویکردهای غالب به مدرنیته می‌پردازد که اغلب جوامع غیرغربی را به عنوان "دیگری" فرودست و سلبی در برابر "خود" فرادست و غربی، تعریف و بازنمایی کرده و هویت آن‌ها را در ناداشته‌های عوامل غایب از غرب تثبیت می‌کنند (صادق‌زاده و همکاران، ۲۰۲۰). پژوهش حاضر، با اتخاذ رویکردی "غیرغرب‌محورانه"، تلاش می‌نماید تا از این بازنمایی سلطه‌گرانه و یک‌طرفه فراتر رفته و به تجربه زیسته مدرنیته در ایران، از منظر خود ایرانیان، و با تأکید بر تنوع، تکرار و تفاوت‌های این تجربه، توجه مبذول دارد. هدف اساسی، نه صرفاً رد یا نفی مدرنیته غربی، بلکه واسازی و نقد گفتمان‌های مسلط آن، و گشودن فضایی برای شنیدن صداهای گوناگون و متعارض در مورد مدرنیته، از جمله صداهای به حاشیه‌رانده‌شده و فرودست، است. در این راستا، پژوهش حاضر، می‌کوشد تا با واکاوی جامعه‌شناختی گرایش‌های تجددخواهی در ایران در دوره‌های مشروطه، پهلوی و انقلاب اسلامی، نه تنها الگوها، عوامل و پیامدهای این گرایش‌ها را در هر دوره به صورت جداگانه و تطبیقی بررسی کند، بلکه به شیوه بازنمایی این تجارب در گفتمان‌های مسلط مدرنیته غربی نیز توجه نموده و از این طریق، به درک عمیق‌تر و جامع‌تری از پدیده پیچیده و چندوجهی تجددخواهی در ایران نائل آید. در نهایت، فهم صحیح از مدرنیسم در ایران مستلزم تعریف دقیق این مفهوم بر مبنای ویژگی‌های خاص جامعه ایرانی است، چرا که تعاریف کلیشه‌ای و ناکافی از "مدرن" نمی‌توانند بنیانی قابل اتکا برای تبیین "عصر مدرن" فراهم آورند (Williams, 2020).

مقاله حاضر، با رویکردی انتقادی، تحلیلی و واسازانه، در پی سهم‌گذاری معنادار در غنای دانش علمی در حوزه تجددخواهی در ایران و ارائه بینش‌های بدیع برای درک بهتر این پدیده پیچیده و چندوجهی است. امید است این پژوهش بتواند گامی هرچند کوچک در راستای ارتقای سطح فهم و آگاهی از چالش‌ها و فرصت‌های پیش روی جامعه ایرانی در عصر مدرنیته برداشته و بستری را برای گفتگویی انتقادی و سازنده پیرامون آینده مدرنیته در ایران فراهم آورد.

روش‌شناسی

پژوهش حاضر، با مسئله‌ای در حوزه علوم اجتماعی، رویکردی کاربردی را اتخاذ نموده و در پی کاربست نتایج در جامعه هدف است (Newman, 2014). با عنایت به ماهیت مسئله و با تأسی از تقسیم‌بندی نیومن (۲۰۱۴) که علوم طبیعی و اجتماعی را دو رکن اساسی علم می‌داند، این پژوهش از منظر هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی در پارادایم‌های برساختی و تفسیری جای می‌گیرد (Moradi et al., 2020). بر این اساس، روش‌شناسی پژوهش با تکیه بر روش علمی به عنوان فرایندی گام به گام و نظام‌مند در مواجهه عینی و معناگرا با دغدغه‌های بشری (Smith, 2013) و با اتکا به پیش‌فرض فلسفی متناسب با مسئله به دنبال تبیین چگونگی استدلال محقق است. از این منظر، پژوهش حاضر رویکردی کیفی را برای استدلالی استقرایی در جهت پاسخ به مسئله برگزیده است (Moradi et al., 2020).

در راستای تحقق اهداف پژوهش، استراتژی تحلیل گفتمان لاکلاو و موف (۱۹۸۵) به عنوان نقشه راهی نظام‌مند جهت واکاوی جامعه‌شناختی گرایش‌های تجددخواهی از مشروطه تا انقلاب اسلامی مورد استفاده قرار می‌گیرد. تحلیل گفتمان، با رویکردی بین‌رشته‌ای و با بهره‌گیری از مبانی نظری رشته‌هایی چون جامعه‌شناسی، زبان‌شناسی و مطالعات فرهنگی، به واسطه زبان در اشکال گوناگون برای فهم ساختارهای اجتماعی (هویت، جامعه، سیاست) می‌پردازد که از طریق زبان و در بافت اجتماعی-سیاسی پیچیده شکل می‌گیرند (هلم، ۲۰۲۱). رویکرد لاکلاو و موف، متأثر از فوکو و پس‌اساختارگرایی، دسترسی به واقعیت را همواره از مجرای گفتمان دانسته و بر نقش زبان و گفتمان در بر ساخت واقعیت تأکید دارد (Jørgensen et al., 2010; Tajik, 2004). مفاهیم کلیدی این چارچوب تحلیلی شامل مفصل‌بندی، لحظه، عنصر، پیوستگاه، بست، میدان گفتمان و مداخلات هژمونیک است (Alon & Goresky, 2024; Bakumov, 2022; Eriksson & Ågerfalk, 2022; Ewing & Krawatzek, 2023; Fiorespino, 2022; Ostiguy & Moffitt, 2020; Vaara & Whittle, 2022; Welsh, 2020; Zicman de Barros, 2023).

در این پژوهش، جامعه آماری شامل آثار مکتوب و شفاهی شش روشنفکر برجسته ایرانی از دوره قاجار تا پهلوی (میرزا ملکم خان، میرزا یوسف خان مستشارالدوله، جلال آل احمد، علی شریعتی، عبدالکریم سروش و محمود دولت‌آبادی) با روش نمونه‌گیری هدفمند انتخاب شده‌اند. واحد تحلیل، محتوای متون منتخب بر اساس محورهای مفصل‌بندی و گره‌گاه‌های گفتمان‌های مدرنیته در ایران است. تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از جدول تحلیل گفتمان فرکلای (Fairclough, 2003) در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین انجام می‌پذیرد. در راستای ارتقای اعتبار پژوهش کیفی، بر معیارهای انسجام درونی و سودمندی (Potter & Wetherell, 1987) و همچنین قابلیت اعتماد از طریق تشریح دقیق و گام به گام فرایند تحلیل و استدلال (Jørgensen et al., 2010) تأکید می‌شود.

نتایج تحلیل گفتمان گرایش‌های تجددخواهی روشنفکران ایرانی

بخش حاضر به ارائه نتایج کلیدی حاصل از تحلیل گفتمان پیرامون گرایش‌های تجددخواهی روشنفکران برجسته ایرانی اختصاص دارد. این یافته‌ها که با بهره‌گیری از چارچوب نظری لاکلاو و موف به دست آمده‌اند، ابعاد و زوایای گوناگون گفتمان‌های تجددخواهانه را آشکار می‌سازند. در ادامه، هر یک از این گفتمان‌ها به تفصیل مورد بررسی و واکاوی قرار خواهند گرفت تا تصویری جامع از این گرایش‌ها در اندیشه ایرانی ارائه شود.

میرزا ملکم خان در روزنامه قانون، نه صرفاً مجموعه‌ای از مقالات پراکنده، بلکه ساختاری منسجم و هدفمند در جهت بر ساختن و تثبیت یک روایت هژمونیک از تجدد در جامعه قاجاری است. این گفتمان، با محوریت دال کانونی “قانون”، به سان معماری پیچیده عمل می‌کند که در آن مفاهیم مدرنیته، پیشرفت، عدالت و آدمیت به شیوه‌ای استراتژیک مفصل‌بندی شده و در خدمت پروژه ایدئولوژیک ملکم خان قرار می‌گیرند. تحلیل دقیق‌تر نشان می‌دهد که “قانون” در گفتمان ملکم خان، از کارکردی صرفاً حقوقی فراتر رفته و به دالی شناور بدل می‌شود که ظرفیت جذب و انسجام‌بخشی به طیف وسیعی از ارزش‌ها و آرمان‌های مدرن را داراست. ملکم خان با بهره‌گیری از مکانیسم زنجیره‌های هم‌ارزی، این دال شناور را به مفاهیمی همچون “نجات”، “ترقی” و “آدمیت” پیوند داده و از این طریق، “قانون” را به مثابه پیش‌شرط گریزناپذیر تحقق این ارزش‌های مطلوب در جامعه ایران بازنمایی می‌کند. این استراتژی مفصل‌بندی، نه تنها به گفتمان ملکم خان انسجام و قدرت اقناعی می‌بخشد، بلکه زمینه را برای استقرار هژمونی گفتمانی او در برابر بدیل‌های فکری و سنتی فراهم می‌سازد. او با اتخاذ رویکردی تقابلی و دوگانه‌انگارانه، گفتمان خود را در نقطه مقابل “بی‌قانونی” و “جاهلیت” قرار داده و از این طریق، هرگونه اندیشه و رویه غیرمدرن را به حاشیه رانده و بی اعتبار می‌سازد.

در بطن این معماری هژمونیک، استراتژی‌های زبانی و بلاغی ملک‌خان نقش بسزایی ایفا می‌کنند. او با استفاده از زبانی آمرانه و لحنی گزنده، به طور مستقیم مخاطبان را به پذیرش گفتمان خود فراخوانده و هرگونه تردید یا مخالفت را به مثابه جهالت و بی‌خردی قلمداد می‌کند. استعاره‌ها و تشبیهات به کار رفته در گفتمان او، همچون “درخت برومند” برای قانون و “گیاه بی‌ریشه” برای بی‌قانونی، به تقویت دوگانه‌سازی‌های تقابلی و القای ارزش‌های مورد نظر ملک‌خان کمک شایانی می‌رسانند. افزون بر این، ملک‌خان در یک حرکت پیچیده، از ظرفیت‌های فرهنگی و دینی جامعه ایران نیز برای پیشبرد پروژه مدرنیزاسیون غربی خود بهره می‌گیرد. مفهوم “آدمیت” که در گفتمان او جایگاه محوری می‌یابد، نه تنها با ارزش‌های مدرن حقوق بشری همخوانی دارد، بلکه با آموزه‌های اسلامی و فطرت الهی نیز پیوند داده می‌شود. این تلفیق تاکتیکی، به ملک‌خان امکان می‌دهد تا گفتمان خود را برای اقشار گوناگون جامعه ایران، به‌ویژه متدینین، قابل پذیرش‌تر جلوه داده و از مقاومت‌های احتمالی در برابر مدرنیزاسیون بکاهد. با این حال، چنانکه تحلیل عمیق‌تر آشکار می‌سازد، این تلاش برای بومی‌سازی، بیشتر جنبه‌ای ابزاری داشته و در خدمت هدف اصلی ملک‌خان، یعنی استقرار هژمونی گفتمان مدرنیته غربی در جامعه ایران، قرار می‌گیرد. گفتمان ملک‌خان، بدین ترتیب، نمونه‌ای برجسته از تلاش‌های اولیه روشنفکران ایرانی برای مواجهه با مدرنیته و برساختن روایتی هژمونیک از تجدد در جامعه‌ای با سنت‌های دیرپا و ریشه‌دار محسوب می‌شود.

گفتمان میرزا یوسف خان مستشارالدوله در رساله “یک کلمه”، معرکه آرای پیچیدگی‌های مواجهه اندیشه ایرانی با مدرنیته و تلاش برای یافتن مسیری میانه و تلفیقی است. مستشارالدوله در این رساله، در پی آن است تا معمایی دشوار را حل کند: چگونه می‌توان اصول و دستاوردهای مدرنیته غربی را در چارچوب سنت‌های دینی و فرهنگی جامعه ایران جای داد و از این طریق، به نوسازی و پیشرفت جامعه دست یافت؟ “قانون” بار دیگر در این گفتمان، دال مرکزی و نقطه‌ای عزیمت قرار می‌گیرد، اما رویکرد مستشارالدوله به “قانون” و مدرنیته، به مراتب محتاطانه‌تر و گزینشی‌تر از ملک‌خان است. او در صدد است تا به جای تقلید صرف از الگوهای غربی، نوعی “مدرنیته‌ی بومی” را بر اساس اصول و ارزش‌های اسلامی صورت‌بندی نماید. تحلیل دقیق گفتمان مستشارالدوله آشکار می‌سازد که این تلاش برای سنتز، با چالش‌ها و تناقضات گوناگونی روبرو بوده و معمای “یک کلمه” را به هزارتویی پیچیده و گاه بن‌بست‌گونه تبدیل ساخته است. مستشارالدوله در رویارویی با مدرنیته، نه به انکار کامل آن روی می‌آورد و نه به پذیرش بی‌چون‌وچرای الگوی غربی تن می‌دهد، بلکه در پی آن است تا با گزینش و تطبیق، عناصری از مدرنیته را با سنت‌های دینی و فرهنگی جامعه خود همساز نماید. این رویکرد تلفیقی، اگرچه از نیت خیرخواهانه و دغدغه حفظ هویت بومی نشأت می‌گیرد، اما در عمل به نوعی التقاط‌گرایی و سازشکاری در مفاهیم و اصول منجر شده و انسجام و یکپارچگی گفتمان مستشارالدوله را خدشه‌دار می‌سازد.

واکاوی عمیق‌تر این گفتمان، به ویژه تلاش مستشارالدوله برای تطبیق اصول قانون اساسی فرانسه با آیات قرآن و احادیث، ابعاد این معما و تناقض را آشکارتر می‌سازد. مستشارالدوله با حسن نیت و در پی یافتن نقاط اشتراک و سازگاری بین مدرنیته و اسلام، به تفسیر و تأویل گزینشی متون دینی روی آورده و سعی در انطباق مفاهیم مدرن با آموزه‌های سنتی دارد. این تلاش، اگرچه در ظاهر نوعی هم‌افزایی و ترکیب خلاقانه را به نمایش می‌گذارد، اما در باطن به تحمیل معنا بر متون دینی و تقلیل و تحریف مفاهیم مدرن منجر شده و به انسجام و اصالت هر دو حوزه لطمه وارد می‌سازد. به عنوان مثال، تلاش برای تطبیق مفهوم “برابری” مدرن با مفهوم “عدل” اسلامی، به دلیل تفاوت‌های بنیادین در مبانی فلسفی و انسان‌شناختی این دو مفهوم، به نوعی سازشکاری و تقلیل معنای برابری منتهی شده و عمق و رادیکالیسم این مفهوم مدرن را تقلیل می‌دهد. گفتمان مستشارالدوله، بدین ترتیب، در معمای سنتز سنت و مدرنیته گرفتار آمده و در تلاش برای حل این معما، ناخواسته به دام التقاط و تناقض در غلتیده و از ارائه یک روایت منسجم و اصیل از تجدد ناتوان می‌ماند. این گفتمان، با این حال، به عنوان نمونه‌ای اولیه از

تلاش‌های روشنفکران ایرانی برای یافتن راهی بومی و غیرتقلیدی در مواجهه با مدرنیته، از اهمیت تاریخی و جامعه‌شناختی فراوانی برخوردار است.

گفتمان جلال آل‌احمد در “غرب‌زدگی”، نقطه عطفی در تاریخ اندیشه معاصر ایران و سرآغاز جریانی انتقادی و ریشه‌ای در مواجهه با پدیده مدرنیته غربی محسوب می‌شود. آل‌احمد با طرح مفهوم “غرب‌زدگی” به مثابه دالی مرکزی و بنیادین، نه تنها به نقد سطحی و ظاهری مظاهر تمدن غربی در ایران، بلکه به واکاوی عمیق‌تر و ریشه‌ای‌تر بنیادهای فکری، فرهنگی و اجتماعی این پدیده می‌پردازد. “غرب‌زدگی” در گفتمان آل‌احمد، از یک مفهوم توصیفی صرف فراتر رفته و به دالی بار ارزشی منفی تبدیل می‌شود که به سان یک “بیماری” و “آفت” در جان جامعه ایرانی رخنه کرده و هویت و اصالت آن را تهدید می‌کند. تحلیل دقیق‌تر گفتمان آل‌احمد نشان می‌دهد که او با استفاده از استراتژی تقابل‌سازی دوتایی “غرب در برابر شرق” و “غرب‌زده در برابر اصل”، منظومه‌ای فکری را بنا می‌نهد که در آن مدرنیته غربی نه به عنوان یک الگوی پیشرفت و تمدن، بلکه به عنوان یک پروژه سلطه‌گرانه و از خودبیگانه‌ساز بازنمایی می‌شود. آل‌احمد با این رویکرد انتقادی، نه تنها به نقد پیامدهای ظاهری و عینی مدرنیزاسیون در ایران، بلکه به واکاوی بنیادهای معرفتی و هستی‌شناختی آن نیز همت می‌گمارد و از این طریق، روایتی بدیل و رادیکال از تجدید در اندیشه ایرانی ارائه می‌دهد. گفتمان آل‌احمد، با تأکید بر “بازگشت به خویشتن” و احیای اصالت‌های فرهنگی و دینی، به عنوان واکنشی اعتراضی و هویتی در برابر سیطره مدرنیته غربی و پیامدهای از خودبیگانه‌ساز آن قد علم می‌کند.

در ادامه واکاوی این گفتمان انتقادی، آشکار می‌شود که قدرت و نفوذ کلام آل‌احمد، نه تنها در عمق و ریشه‌دار بودن نقد او، بلکه در زبان خاص و تاثیرگذار او نیز ریشه دارد. آل‌احمد با بهره‌گیری از زبانی عامیانه، صریح و گاه تند و تیز، و با استفاده از استعاره‌ها، تشبیهات و کنایات بلیغ، به گفتمان خود جذابیت و نفوذ بی‌نظیری می‌بخشد. زبان او، زبان نخبگان و دانشگاهیان نیست، بلکه زبانی است که با توده‌های مردم و فرهنگ عامه ارتباط برقرار کرده و به گفتمان او دامنه و فراگیری گسترده‌ای می‌بخشد. آل‌احمد با این زبان نافذ و رسا، به قلب مخاطبان ایرانی راه یافته و نه تنها آگاهی انتقادی آنان را نسبت به پدیده غرب‌زدگی برمی‌انگیزد، بلکه احساسات و عواطف آنان را نیز در جهت مقابله با این پدیده بسیج می‌کند. با وجود این تاثیرگذاری گسترده و اهمیت تاریخی گفتمان “غرب‌زدگی”، تحلیل انتقادی نشان می‌دهد که این گفتمان از برخی محدودیت‌ها و کاستی‌ها نیز رنج می‌برد. تقلیل‌گرایی فرهنگی، ساده‌سازی تقابل سنت و مدرنیته، و عدم ارائه راهکارهای عملی مشخص برای “بازگشت به خویشتن”، از جمله انتقاداتی است که به گفتمان آل‌احمد وارد است. با این حال، صرف‌نظر از این محدودیت‌ها، گفتمان “غرب‌زدگی” آل‌احمد همچنان به عنوان یک نقطه عطف و جریان‌ساز در تاریخ اندیشه ایرانی و به عنوان منبع الهام‌بخش جریان‌های انتقادی و بومی‌گرا در مواجهه با مدرنیته غربی جایگاه ویژه‌ای دارد.

گفتمان علی شریعتی در “بازگشت به خویشتن”، به مثابه امتداد و تعمیق پروژه انتقادی آل‌احمد، در پی ارائه یک بدیل هویتی و فرهنگی در برابر سیطره مدرنیته غربی و پدیده از خودبیگانگی برمی‌آید. شریعتی با وام‌گیری از مفهوم کلیدی “بازگشت به خویشتن” و دال مرکزی “غرب‌زدگی”، گفتمان خود را در چارچوب تقابل و دیالکتیک این دو مفهوم بنیادین شکل می‌دهد. “بازگشت به خویشتن” در گفتمان شریعتی، نه صرفاً یک دعوت به عقب‌گرد تاریخی و احیای سنت‌های منسوخ، بلکه پروژه‌ای برای هویت‌یابی و خودیابی در عصر از خودبیگانگی و بیگانگی فرهنگی است. شریعتی بر این باور است که جامعه ایرانی در مواجهه با تهاجم فرهنگی غرب و سیطره مدرنیته بیگانه، هویت اصل خود را از دست داده و دچار نوعی “مسخ فرهنگی” شده است. از این رو، “بازگشت به خویشتن” را به مثابه راه‌رایی از این از خودبیگانگی و بازیابی هویت اصل ایرانی-اسلامی مطرح می‌کند. تحلیل ژرف‌تر گفتمان شریعتی نشان می‌دهد که او با تأکید بر “خویشتن بالفعل” و “اسلام آگاهانه”، به دنبال ارائه تفسیری نوین و پویا از هویت ایرانی-اسلامی است که با مقتضیات دنیای مدرن سازگار بوده و در عین حال، ریشه در

عمق تاریخ و فرهنگ این سرزمین داشته باشد. گفتمان شریعتی، بدین ترتیب، پروژه‌ای هویتی و فرهنگی را در برابر پروژه مدرنیزاسیون غربی و چالش‌های از خودبیگانگی و بحران هویت در جامعه ایرانی مطرح می‌سازد.

در امتداد این پروژه هویتیابی، شریعتی از زبانی خطابی، شورانگیز و آگاهی‌بخش برای بسیج و تهییج مخاطبان ایرانی بهره می‌گیرد. زبان او، نه زبان نقد و تحلیل صرف، بلکه زبان دعوت و بسیج است. او با استفاده از مفاهیم جذاب و نوآورانه، همچون “اسلام منهای روحانیت”، “روشنفکر متعهد” و “امت نمونه”، در پی ایجاد تحول و دگرگونی در اندیشه و عمل مخاطبان ایرانی است. شریعتی “بازگشت به خویشتن” را نه صرفاً یک انتخاب فرهنگی، بلکه یک ضرورت تاریخی و رسالت انقلابی برای روشنفکران و نسل جوان ایرانی تلقی می‌کند. گفتمان شریعتی، با تأکید بر “اسلام آگاهانه” و “مبارزه با استعمار فرهنگی”، به جریان‌های اسلامی و انقلابی در ایران و جهان اسلام الهام بخشیده و نقش مهمی در شکل‌گیری جنبش‌های هویتی و مقاومت در برابر سلطه فرهنگی غرب ایفا کرده است. با این وجود، گفتمان شریعتی نیز خالی از نقد و ابهام نبوده است. ابهام در تعریف دقیق “خویشتن” و عدم ارائه راهکارهای عملی مشخص برای “بازگشت”، از جمله نقاط ضعف این گفتمان محسوب می‌شود. همچنین، رویکرد تقابل‌گرایانه و گاه مطلق‌انگارانه شریعتی در برابر غرب، و عدم توجه کافی به جنبه‌های مثبت و دستاوردهای مدرنیته، از دیگر انتقاداتی است که به گفتمان هویت‌محور شریعتی وارد است. با وجود این انتقادات، گفتمان شریعتی همچنان به عنوان یکی از تاثیرگذارترین و جریان‌سازترین گفتمان‌های تجددخواهی در تاریخ معاصر ایران باقی مانده و به عنوان منبع الهام و انگیزه برای نسل‌های پیاپی روشنفکران و فعالان اجتماعی عمل کرده است.

گفتمان عبدالکریم سروش، گامی فراتر در مسیر مواجهه اندیشه ایرانی با مدرنیته برمی‌دارد و رویکردی نوین و متمایز را در عرصه تجددخواهی روشنفکران ایرانی ارائه می‌دهد. سروش با طرح مفهوم “روشنفکری دینی”، نه به نفی مدرنیته و بازگشت به سنت، بلکه به پیوند و سازگاری دین و مدرنیته، عقلانیت و ایمان، سنت و تجدد همت می‌گمارد. “روشنفکری دینی” در گفتمان سروش، نه یک ایدئولوژی سیاسی و نه یک فرقه مذهبی، بلکه یک روش و رویکرد معرفتی است که در پی بازخوانی و بازفهمی سنت دینی در پرتو عقلانیت مدرن و ارزش‌های جهانشمول برمی‌آید. تحلیل دقیق گفتمان سروش نشان می‌دهد که او با تأکید بر “عقل مستقل از وحی”، “ایمان محققانه” و “اجتهاد انتقادی”، به دنبال ارائه تفسیری نو، پویا و عقلانی از اسلام است که با دستاوردهای معرفتی و ارزش‌های اخلاقی مدرنیته سازگار بوده و در عین حال، اصالت و جوهره دین را حفظ نماید. گفتمان سروش، بدین ترتیب، پروژه‌ای روشنفکرانه و اصلاح‌گرایانه را در عرصه دین و اندیشه دینی در ایران معاصر مطرح می‌سازد. او با گشودن باب نقد و اجتهاد در حوزه دین، و با تأکید بر اهمیت عقلانیت و آزادی اندیشه، در پی ایجاد تحول و پویایی در فهم و تجربه دینی در جامعه ایران است. در امتداد این پروژه روشنفکرانه، سروش از زبانی آکادمیک، استدلالی و تحلیلی برای تبیین و دفاع از “روشنفکری دینی” بهره می‌گیرد. زبان او، زبان استدلال و اقناع عقلی است، نه زبان خطابه و تهییج احساسات. او با بهره‌گیری از مبانی فلسفی و معرفت‌شناختی و با استناد به تاریخ اندیشه و تجربه بشری، به تبیین مبانی و اصول “روشنفکری دینی” پرداخته و به نقد دیدگاه‌های مخالف، به‌ویژه سنت‌گرایان و بنیادگرایان، می‌پردازد. گفتمان سروش، با تأکید بر “نقد سنت” و “بازفهمی موازین دینی”، در پی گشودن افق‌های جدید برای فهم دین در دنیای مدرن و پاسخگویی به چالش‌های فکری و فرهنگی این دوران است. با وجود تاثیرگذاری عمیق و گسترده گفتمان “روشنفکری دینی” در جامعه ایران، این گفتمان نیز از انتقادات و چالش‌ها مصون نمانده است. رویکرد نسبیت‌گرایانه سروش در معرفت‌شناسی، و انتقادات او از مبادی وحی و قطعیت آموزه‌های دینی، با مخالفت‌ها و انتقادات جدی از سوی محافل سنتی و محافظه‌کار مواجه شده و گفتمان او را در معرض اتهام “انحراف از دین” و “تضعیف بنیان‌های اعتقادی” قرار داده است. با وجود این انتقادات، گفتمان سروش همچنان به عنوان یکی از مهم‌ترین و تاثیرگذارترین جریان‌های فکری در ایران معاصر باقی مانده و به عنوان نقطه عطفی در تحول اندیشه دینی و نسبت آن با مدرنیته در جامعه ایران عمل کرده است.

گفتمان محمود دولت‌آبادی در رمان “کلیدر”، رویکردی متمایز و بدیع را در میان گفتمان‌های تجددخواهی روشنفکران ایرانی ارائه می‌دهد. دولت‌آبادی به جای ورود مستقیم به مباحث نظری و ایدئولوژیک درباره مدرنیته، از زبان رمان و روایت هنری برای به تصویر کشیدن تجربه زیسته و عینی مواجهه سنت و مدرنیته در جامعه روستایی ایران بهره می‌گیرد. “کلیدر” نه مانیفستی برای ترویج مدرنیته است و نه مرثیه‌ای برای از دست رفتن سنت، بلکه روایتی واقع‌گرایانه و چندصدایی از رنج‌ها، امیدها، کشمکش‌ها و تناقضات ناشی از این مواجهه تاریخی است. تحلیل گفتمان روایی “کلیدر” نشان می‌دهد که دولت‌آبادی با استفاده از دال‌های شناور “روستا” و “یاغی” و با خلق شخصیت‌های پیچیده و چندبعدی، فضایی را خلق می‌کند که در آن سنت و مدرنیته نه به مثابه دو قطب متضاد و متعارض، بلکه به عنوان دو نیروی پویا و در حال تعامل و کشمکش بازنمایی می‌شوند. رمان “کلیدر”، بدین ترتیب، از ورای روایت زندگی و مرگ شخصیت‌های روستایی و ایلیاتی، به درکی عمیق‌تر و واقع‌گرایانه‌تر از فرآیند مدرنیزاسیون در جامعه ایرانی دست می‌یابد و خواننده را به تفکر و تأمل درباره پیامدهای گوناگون و چندوجهی این فرآیند دعوت می‌کند. گفتمان دولت‌آبادی، در این معنا، نه گفتمانی تبلیغی و ایدئولوژیک، بلکه گفتمانی تفسیری و تأمل‌برانگیز است که به جای ارائه پاسخ‌های قطعی و یک‌سویه، پرسش‌های بنیادین و چالش‌های پیچیده را فراروی مخاطب قرار می‌دهد.

واکاوی گفتمان دولت‌آبادی در “کلیدر” آشکار می‌سازد که رئالیسم رنج و مقاومت، مشخصه بارز و تمایزبخش این گفتمان است. دولت‌آبادی با زبانی شیوا، توصیفی و تصویرپرداز، به روایت رنج‌ها و مصائب مردم عادی در دوران گذار از سنت به مدرنیته می‌پردازد. فقر، بی‌عدالتی، ستم اجتماعی، خشونت و فقدان امنیت، مضامین مکرر و پرتکرار در رمان “کلیدر” هستند که واقعیت تلخ و گزنده زندگی روستاییان و فرودستان جامعه ایرانی در این دوران را به تصویر می‌کشند. با این حال، گفتمان دولت‌آبادی صرفاً به روایت رنج و مصیبت محدود نشده و وجه دیگر آن، روایت مقاومت و ایستادگی انسان در برابر شرایط دشوار و ناملازمات روزگار است. شخصیت گل‌محمد در رمان “کلیدر”، نه تنها نمادی از یاغی‌گری و طغیان علیه قدرت‌های ستمگر، بلکه نمادی از اراده انسان برای مقاومت، امید و تلاش برای تغییر سرنوشت خویش است. گفتمان دولت‌آبادی، بدین ترتیب، با ترکیب رئالیسم رنج و حماسه مقاومت، روایتی تأثیرگذار و ماندگار از مواجهه سنت و مدرنیته در جامعه ایرانی ارائه داده و به عنوان صدایی رسا و پرطنین از دل تاریخ و فرهنگ این سرزمین به گوش مخاطبان می‌رسد. گفتمان “کلیدر”، با این رویکرد هنری و روایی، نه تنها به درک عمیق‌تر ما از فرآیند مدرنیزاسیون در ایران کمک می‌کند، بلکه به عنوان یک اثر هنری ارزشمند، جایگاه ویژه‌ای در ادبیات معاصر ایران به خود اختصاص می‌دهد.

جدول ۱

بررسی رویکردها، مفاهیم کلیدی، استراتژی‌های گفتمانی و جایگاه هر یک از روشنفکران در مواجهه با تجدد در ایران

روشنفکر نویسنده	/ مفهوم کانونی (مرکزی)	(دال) رویکرد به تجدد	استراتژی‌های گفتمانی و ویژگی‌های برجسته	جایگاه و نقش در تاریخ اندیشه تجددخواهی ایران
میرزا ملکم‌خان	قانون	برساختن روایت هژمونیک از تجدد غربی با محوریت “قانون”	- استفاده از “قانون” به عنوان دال شناور و پیوند آن با مفاهیم مدرنیته، پیشرفت، عدالت و آدمیت	- تلاش اولیه برای استقرار هژمونی گفتمان مدرنیته غربی در ایران
			- بهره‌گیری از زنجیره‌های هم‌ارزی (قانون = نجات، ترقی، آدمیت)	- نمونه‌ای از مدرنیزاسیون از بالا
			- اتخاذ رویکرد تقابلی (قانون در برابر بی‌قانونی، مدرنیته در برابر جاهلیت)	- تحمیل ارزش‌های غربی
			- استفاده از زبان آمرانه و لحن گزنده	- بنیان‌گذار گفتمان مسلط تجددخواهی در دوره قاجار
			- به کارگیری استعاره‌ها و تشبیهات	

دوگانه‌انگارانه (درخت برومند قانون، گیاه بی‌ریشه بی‌قانونی) - تلفیق تاکتیکی با مفاهیم فرهنگی و دینی (آدمیت و فطرت الهی)	- تلاش برای یافتن مسیر میانه و تلفیقی بین سنت و مدرنیته، صورت‌بندی "مدرنیته بومی"	میرزا یوسف‌خان مستشارالدوله	یک کلمه (قانون)
- تلاش اولیه برای بومی‌سازی مدرنیته و یافتن راهی غیرتقلیدی - نمایانگر پیچیدگی‌های مواجهه اندیشه ایرانی با مدرنیته - پیشگام رویکردهای تلفیقی، هرچند با نتایج متناقض	- رویکرد محتاطانه‌تر و گزینشی‌تر به مدرنیته نسبت به ملکم‌خان - تلاش برای تطبیق اصول مدرنیته غربی با سنت‌های دینی و فرهنگی اسلامی - تفسیر و تأویل گزینشی متون دینی برای انطباق با مفاهیم مدرن - گرفتار شدن در التقاط‌گرایی و سازشکاری در مفاهیم و اصول - چالش‌ها و تناقضات در تلاش برای سنتز سنت و مدرنیته	نقد ریشه‌ای و بنیادین مدرنیته غربی به مثابه "بیماری" و "آفت"	جلال آل‌احمد
- نقطه عطف در تاریخ اندیشه معاصر ایران و سرآغاز جریان انتقادی - برانگیزاننده آگاهی انتقادی نسبت به پدیده غرب‌زدگی - الهام‌بخش جریان‌های بومی‌گرا و هویت‌طلب	- طرح "غرب‌زدگی" به عنوان دال مرکزی بار ارزشی منفی - تقابل‌سازی دوتایی "غرب در برابر شرق" و "غرب‌زده در برابر اصل" - بازنمایی مدرنیته غربی به عنوان پروژه سلطه‌گرانه و از خودبیگانه‌ساز - تأکید بر "بازگشت به خویشستن" و احیای اصالت‌های فرهنگی و دینی - استفاده از زبان عامیانه، صریح، تند و تیز، استعاره‌ها و کنایات بلیغ	به امتداد و تعمیق پروژه انتقادی آل‌احمد، ارائه بدیل هویتی و فرهنگی در برابر سیطره مدرنیته	علی شریعتی
- امتداد جریان انتقادی به مدرنیته و ارائه پروژه هویت‌محور - الهام‌بخش جریان‌های اسلامی و انقلابی در ایران و جهان اسلام - نقش مهم در شکل‌گیری جنبش‌های هویتی و مقاومت فرهنگی	- وام‌گیری از "بازگشت به خویشستن" و "غرب‌زدگی" به عنوان مفاهیم کلیدی - تأکید بر "خویشستن بالفعل" و "اسلام آگاهانه" برای هویت‌یابی - ارائه تفسیر نوین و پویا از هویت ایرانی-اسلامی سازگار با دنیای مدرن - استفاده از زبان خطابی، شورانگیز و آگاهی‌بخش برای بسیج مخاطبان - طرح "بازگشت به خویشستن" به مثابه رسالت انقلابی	پیوند و سازگاری دین و مدرنیته، عقلانیت و ایمان، سنت و تجدد	عبدالکریم سروش
- ارائه رویکردی نوین و متمایز در عرصه تجددخواهی روشنفکران - گشودن باب نقد و اجتهاد در حوزه دین و ایجاد پویایی در فهم دینی - نقطه عطف در تحول اندیشه دینی و نسبت آن با مدرنیته	- طرح "روشنفکری دینی" به عنوان روش و رویکرد معرفتی - تأکید بر "عقل مستقل از وحی"، "ایمان محققانه" و "اجتهاد انتقادی" - بازخوانی و بازفهمی سنت دینی در پرتو عقلانیت مدرن و ارزش‌های جهانشمول - استفاده از زبان آکادمیک، استدلالی و تحلیلی	روشنفکری دینی	عبدالکریم سروش

- تأکید بر "نقد سنت" و "بازفهمی موراث دینی"			
محمود دولت‌آبادی	روستا، یاغی) در رمان کلیدر)	ارائه رویکرد هنری و روایی به جای مباحث نظری، تصویر تجربه زیسته مواجهه سنت و مدرنیته در جامعه روستایی	- استفاده از زبان رمان و روایت هنری برای به تصویر کشیدن تجربه عینی - رئالیسم رنج و مقاومت: روایت رنج‌ها، مصائب و مقاومت مردم عادی در دوران گذار - خلق شخصیت‌های پیچیده و چندبعدی و فضای تعامل و کشمکش سنت و مدرنیته - گفتمان تفسیری و تأمل‌برانگیز به جای تبلیغی و ایدئولوژیک - زبان شیوا، توصیفی و تصویرپرداز
			- ارائه درکی عمیق‌تر و واقع‌گرایانه‌تر از فرآیند مدرنیزاسیون از طریق هنر - نمایان ساختن پیامدهای گونگون و چندوجهی مدرنیزاسیون در سطح زندگی مردم - صدای رسا و پرتنین از دل تاریخ و فرهنگ ایران در مواجهه با تجدد

بحث و نتیجه‌گیری

در مواجهه با فراروایت تاریخ مدرنیته‌ی غربی، که پیشرفت، عقلانیت و جهان‌شمولی را به عنوان ویژگی‌های ذاتی و اجتناب‌ناپذیر مدرنیته برای همه جوامع معرفی می‌کند، می‌توان طیف وسیعی از رویکردها را در میان روشنفکران ایرانی مشاهده کرد. ملکم خان، با نگاهی خوش‌بینانه و ایده‌آلیستی به مدرنیته‌ی غربی، تلویحاً این فراروایت را می‌پذیرد و "قانون" را به مثابه شاه‌کلید پیشرفت و ترقی ایران تبلیغ می‌کند. او با مقایسه‌ی وضعیت ایران با کشورهای اروپایی و با برجسته‌کردن عقب‌ماندگی ایران، مدرنیته‌ی غربی را به عنوان الگویی جهان‌شمول معرفی می‌کند و به علوم و سرمشق‌های غربی ارجاع می‌دهد؛ این رویکرد او، عمیقاً با دیدگاه فلاسفه‌ی تاریخ روشنگری و پوزیتیویسم همخوانی دارد. مستشارالدوله، در نقطه‌ی مقابل، با وجود تأکید بر "قانون" به عنوان عامل اصلی پیشرفت، از پذیرش بی‌چون و چرای فراروایت تاریخ مدرنیته‌ی غربی خودداری می‌کند و سعی در تلفیق آن با شریعت اسلام دارد. او به دنبال ایجاد نوعی سنتز بین مدرنیته و سنت است و با ارجاع به اعلامیه‌ی حقوق بشر و تلاش برای تطبیق آن با اصول اسلامی، نشان می‌دهد که می‌توان از دستاوردهای مدرنیته‌ی غربی بهره برد، بدون آنکه هویت و ارزش‌های اسلامی را یکسره نادیده گرفت و از میان برد. در مقابل این دو رویکرد، آل‌احمد و شریعتی به نقد شدید فراروایت تاریخ مدرنیته‌ی غربی می‌پردازند. آل‌احمد، با استفاده از مفهوم "غرب‌زدگی"، مدرنیته‌ی غربی را به عنوان یک "بیماری" معرفی می‌کند که به از دست رفتن هویت فرهنگی و وابستگی به غرب منجر می‌شود. شریعتی نیز مدرنیته‌ی غربی را به دلیل مادی‌گرایی، از خودبیگانگی و نادیده گرفتن ابعاد معنوی انسان نقد می‌کند و با طرح "بازگشت به خویش‌ن اسلامی"، به دنبال ارائه الگوی جایگزینی برای مدرنیته‌ی غربی است؛ این دو روشنفکر، با تأکید بر نقش مخرب مدرنیته‌ی غربی در جوامع غیرغربی، عمیقاً با فراروایت پیشرفت خطی و تکاملی تاریخ مدرنیته‌ی غربی به مخالفت برمی‌خیزند. سروش و دولت‌آبادی، در مقابل طیف‌بندی این اندیشمندان، رویکردی میانه‌روتر و غیرقطعی به فراروایت تاریخ مدرنیته‌ی غربی دارند. سروش، مدرنیته را پدیده‌ای چندوجهی و غیرقابل تعمیم می‌داند و معتقد است که نمی‌توان یک مدل برتر و جهان‌شمول برای آن تعریف کرد، و به جای جستجوی جوهر سنت و مدرنیته، بر شناسایی شاخص‌های مدرنیته تأکید می‌کند. دولت‌آبادی نیز در کلیدر، با به تصویر کشیدن تأثیر عناصر مدرنیته بر جامعه‌ی سنتی روستایی، نشان می‌دهد که مدرنیته یک پدیده‌ی خارجی و تحمیلی نیست، بلکه به تدریج و از طریق کنشگران اجتماعی، به بافت جامعه نفوذ می‌کند، اما در عین حال، با نشان دادن جنبه‌های منفی مدرنیته، از ایده‌آلیزه کردن آن پرهیز می‌کند.

در بازنمایی "دیگری‌های مدرنیته‌ی غربی"، یعنی جوامع غیرغربی که در مقایسه با غرب، به‌عنوان "عقب‌مانده" و "سنتی" معرفی می‌شوند، نیز رویکردهای متباینی در میان روشنفکران ایرانی قابل مشاهده است. ملکم خان و مستشارالدوله، با وجود تلاش برای بومی‌سازی مدرنیته و کاستن از "دیگری‌سازی" ایران، به‌طور ضمنی ایران را به‌عنوان "دیگری" عقب‌مانده بازنمایی می‌کنند. ملکم خان، با مقایسه‌ی مداوم وضعیت ایران با غرب و تأکید بر عقب‌ماندگی ایران در زمینه قانون‌گرایی، و مستشارالدوله، با تأکید بر ضرورت اصلاحات و تغییر در ایران، به‌طور ناخودآگاه ایران را در جایگاه "دیگری" نیازمند به اصلاح و وام‌دار در برابر غرب قرار می‌دهند. آل‌احمد، با استفاده از استعاره‌ی "غرب‌زدگی"، ایران را به‌عنوان "دیگری" منفعل و آلوده به فرهنگ غرب بازنمایی می‌کند و ناخواسته به تداوم "دیگری‌سازی" شرق در برابر غرب دامن می‌زند. در مقابل این رویکردها، شریعتی، سروش و دولت‌آبادی، "دیگری" را به‌عنوان کنشگری فعال و دارای هویت و فرهنگ خاص خود معرفی می‌کنند. شریعتی، با تأکید بر "بازگشت به خویشتن اسلامی"، به‌دنبال بازسازی هویت فرهنگی و مقاومت در برابر غرب‌زدگی است و "دیگری" را به‌عنوان کنشگری فعال در ایجاد یک مدرنیته‌ی بومی و متفاوت بازنمایی می‌کند. سروش، با تأکید بر تاریخی بودن دین و سنت، "دیگری" را به‌عنوان پدیده‌ای پویا و در حال تغییر و تحول معرفی می‌کند و از ثابت و ازپیش‌تعیین‌شده دانستن هویت "دیگری" پرهیز می‌نماید. دولت‌آبادی نیز در کلیدر، با تمرکز عمیق بر فرهنگ غنی روستایی، "دیگری" روستایی را به‌عنوان کنشگری فعال و دارای هویت و فرهنگ خاص خود معرفی می‌کند و با ظرافت از ساده‌سازی و کلیشه‌سازی درباره‌ی "دیگری" روستایی اجتناب می‌ورزد.

در مورد ادعای عینیت در فهم مدرنیته، نیز می‌توان طیف رویکردهای گوناگونی را در میان روشنفکران ایرانی ردیابی کرد. ملکم خان و مستشارالدوله، با تأکید بر "علم" و "عقل"، به نوعی عینیت‌گرایی روشنگرانه گرایش دارند و معتقدند که می‌توان با استفاده از روش‌های عقلانی و علمی، به شناختی عینی و فارغ از ارزش از مدرنیته دست یافت. ملکم خان، با ارجاع مکرر به "علوم و سرمشق‌های دنیا"، و مستشارالدوله، با استفاده نظام‌مند از استدلال‌های منطقی و ارجاع به متون دینی و حقوقی، سعی در اثبات ضرورت تجدد و قانون‌گرایی بر مبنای استدلال‌های عینی و جهانشمول دارند، اما در عمل، تلاش ایشان برای تلفیق اصول مدرنیته با شریعت و باورهای دینی، نشان‌دهنده‌ی تأثیر عمیق ارزش‌ها و باورهای شخصی بر شناخت آن‌ها از مدرنیته است. در مقابل این رویکرد، آل‌احمد، با استفاده از زبانی عامیانه، طنزآلود و بیان احساسی، یکسره ادعای عینیت و بی‌طرفی در شناخت مدرنیته را به‌سخره می‌گیرد و رد می‌کند. او به‌جای ارائه‌ی تحلیل‌های علمی و مستند، بیشتر بر تأثیرگذاری عاطفی بر خواننده متمرکز است و با تکیه انحصاری بر تجربیات شخصی و باورهای راسخ خود، به‌نوعی "رژیم حقیقت" شخصی و منحصر به فرد خود را ایجاد می‌کند. شریعتی و سروش، با تأکید عمیق بر نقش عوامل زبانی، فرهنگی و ایدئولوژیک در شکل‌گیری شناخت، آشکارا به نسبیت‌گرایی معرفتی گرایش پیدا می‌کنند و ادعای رسیدن به شناخت عینی و مطلق از مدرنیته را به‌طور جدی مورد تردید قرار می‌دهند. آن‌ها معتقدند که هر شناختی، خواه ناخواه متأثر از پیش‌فرض‌ها، باورها و منافع خاص بوده و نمی‌توان به شناختی کاملاً عینی و فارغ از ارزش دست یافت، اما در عین حال، شریعتی با تمایز قاطع میان "اسلام حقیقی" و "اسلام غیرحقیقی"، و سروش با تأکید کانونی بر "روشنفکری دینی"، به‌نوعی چارچوبی خاص برای فهم مدرنیته ارائه می‌دهند که ناگزیر نشان‌دهنده‌ی تأثیر عمیق باورها و ارزش‌های بنیادین آن‌ها بر شناختشان از مدرنیته است. دولت‌آبادی، در منتهی‌الیه این طیف‌بندی، با پرهیز هوشمندانه از ارائه تفسیر و تحلیل مستقیم از مدرنیته و با استفاده‌ی استادانه از تکنیک "نمایش" به‌جای "گفتن صرف"، به خواننده فرهیخته اجازه می‌دهد تا خود به تفسیر و تحلیل رویدادها و شخصیت‌های داستان بپردازد و بر مبنای درک و دریافت شخصی، به شناختی کاملاً نسبی و شخصی از مدرنیته دست یابد؛ او با این رویکرد بدیع، از هرگونه ادعای عینیت و بی‌طرفی در شناخت مدرنیته فراتر رفته و به مخاطب امکان می‌دهد تا با توجه به زمینه و تجربیات زیسته خود، به تفسیری کاملاً شخصی و منحصر به فرد از مدرنیته دست یابد.

مقایسه‌ی تطبیقی رویکردهای این شش روشنفکر برجسته ایرانی به پدیده مدرنیته، به وضوح نشان می‌دهد که مواجهه با این پدیده پیچیده در تاریخ اندیشه معاصر ایران، پدیده‌ای به‌غایت چندوجهی، پرچالش و عمیقاً مناقشه‌برانگیز بوده است. این روشنفکران برجسته، هر کدام با توجه به زمینه‌های متنوع تاریخی و اجتماعی، طیف باورها و ارزش‌های دینی و فرهنگی، و همچنین تاثیرپذیری کم‌وبیش از مکاتب و اندیشه‌های غربی، رویکردی کاملاً خاص و منحصر به فرد به مدرنیته اتخاذ کرده‌اند. از پذیرش ظاهراً بی‌چون و چرای مدرنیته‌ی غربی توسط ملکم خان تا نقد رادیکال و ریشه‌دار آن توسط آل‌احمد و شریعتی، و از تلاش خستگی‌ناپذیر برای تلفیق آشتی‌جویانه مدرنیته با اسلام توسط مستشارالدوله تا رویکرد به‌غایت میانه‌رو، نسبی‌انگارانه و غیرقطعی سروش و دولت‌آبادی، می‌توان طیف بسیار وسیع و رنگارنگی از واکنش‌ها، تفسیرها و مواجهات اندیشه ایرانی با پدیده مدرنیته را در طول تاریخ معاصر ایران به روشنی مشاهده کرد. این گوناگونی و تکثر رویکردها، به وضوح نشان‌دهنده‌ی عمق چالش‌ها، پیچیدگی تناقضات و گستردگی تلاش‌های جامعه‌ی ایرانی در فرایند سترگ و پرفراز و نشیب مدرنیزاسیون است و به ما امکان می‌دهد تا به درکی ژرف‌تر، همه‌جانبه‌تر و همدلانه‌تر از تحولات بنیادین فکری و فرهنگی جامعه‌ی ایران در دوران پرتلاطم معاصر دست پیدا کنیم. افزون بر این، این مقایسه‌ی روشنگرانه به‌خوبی آشکار می‌سازد که گفتمان مدرنیته در ایران، هیچ‌گاه گفتمانی واحد، منسجم و یکپارچه نبوده است و روشنفکران ایرانی، با اتخاذ رویکردهای به‌غایت متنوع و گاه متضاد خود، همواره در فرآیند پیچیده شکل‌دهی به این گفتمان و جهت‌دهی به مسیر تحول و تکوین آن نقش تعیین‌کننده و بی‌بدیلی ایفا کرده‌اند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Abbaszadeh Marzbali, H., & Seyyed, N. (2019). Iranian National Identity and Modernity. *Crisis Studies in the Islamic World*, 6(2), 49-72.
- Abrahamian, Y. (2010). *Iran Between Two Revolutions*. Ney Publications.
- Acaroglu, O. (2020). The Discursive Turn: the Post-Marxist Gramsci of Laclau and Mouffe. https://doi.org/10.1163/9789004436671_006

- Alam, A. (1999). *An Analysis of Islamic Fundamentalism*. Office of Political and International Studies.
- Alon, L., & Goresky, M. (2024). Nodal count for a random signing of a graph with disjoint cycles. <https://arxiv.org/abs/2403.01033>
- Appadurai, A. (1996). *Modernity at large: Cultural dimensions of globalization*. University of Minnesota Press.
- Azad Armaki, T. (2019). Ejtema Publications.
- Bakumov, P. (2022). An Alternative Model for the Operationalization of Discourse Theory of Laclau and Mouffe. *Laboratorium. Журнал социальных исследований*. cyberleninka.ru
- Bashiriyeh, H. (1997). *Political Sociology: The Role of Social Forces in Political Life*. Ney Publications.
- Bauman, Z. (2000). *Liquid modernity*. Polity Press.
- Bhambra, G. K. (2023). *Rethinking modernity: Postcolonialism and the sociological imagination*. Springer Nature. <https://doi.org/10.1007/978-3-031-21537-7>
- Castells, M. (2011). *The rise of the network society*. John Wiley & sons.
- Chakrabarty, D. (2000). *Provincializing Europe: Postcolonial thought and historical difference*. Princeton University Press.
- Cronin, S. (2021). Social histories of Iran: modernism and marginality in the Middle East. <https://doi.org/10.1017/9781108120289>
- Delanty, G. (2018). *Formations of European modernity: A historical and political sociology of Europe*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-95435-6>
- Dowlatabadi, M. (1992). *The Passing Days of the Elderly People*. Zaryab Publications.
- Durkheim, E. (2019). *On the Division of Labor in Society*. Markaz Publications.
- Durkheim, É., Halls, W. D., & Eisenstadt, S. N. (2016). *The division of labor in society Multiple modernities* (Vol. 129). Free Press. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-95435-6>
- Eriksson, O., & Ågerfalk, P. J. (2022). Speaking things into existence: Ontological foundations of identity representation and management. *Information Systems Journal*, 32(4), 789-814. <https://doi.org/10.1111/isj.12345>
- Ewing, B., & Krawatzek, F. (2023). Critical junctures beyond the black box: Crisis and the political contestation of time. *Journal of Language and Politics*, 22(3), 345-367. <https://doi.org/10.1075/jlp.22034.ewi>
- Fairclough, N. (2003). *Analysing discourse: Textual analysis for social research*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203697078>
- Faulkner, R. L., Filin, N., Fahmy, S., Khodunov, A., & Koklikov, V. (2021). Muhammad Iqbal and the Meanings of South Asian Islamic Modernism Two experiences of Islamic "revival": The 1979 Islamic Revolution in Iran and the Formation of the "Islamic State" in Syria and Iraq in the 2010s. 865-883. https://doi.org/10.1007/978-3-030-86468-2_33
- Fiorespino, L. (2022). The People as Hegemonic Construction: Ernesto Laclau and Chantal Mouffe's Radical Democracy. *Radical Democracy and Populism: A Thin Red Line?* <https://doi.org/10.1007/978-3-030-84969-6> 10.1007/978-3-030-84969-6_7
- Foran, J. (2023). *The History of Social Transformations in Iran (Fragile Resistance)*. Rasa Publications.
- Ghaffari, M., & Athari, S. H. (2004). Modernity and social movements. *Ferdowsi University of Mashhad Journal of Social Sciences*, 1(2).
- Giddens, A. (2023). *Důsledky modernity*. Charles University in Prague, Karolinum Press.
- Habermas, J., & Lawrence, F. (1987). *The philosophical discourse of modernity*. MIT Press.
- Husnain, M., & Hayat, I. (2021). A Critical Study of Islamic Modernism in the Perspectives of Contemporary Religious Scholarship. *Jahan-e-Tahqeeq*. jahan-e-tahqeeq.com
- Jørgensen, M., Phillips, L., & Jalili, H. (2010). *Discourse Analysis: Theory and Method*. Ney Publications.
- Karimi Haji Khademi, F., & Vahidripour, K. (2020). *The Conflict Between Tradition and Modernity in Modern Education*.
- Katouzian, M. H. (1998). *The Political Economy of Iran: From Constitutionalism to the Fall of Reza Shah*. Markaz Publications.
- Malekian, M. (2000). *The History of Western Philosophy (Volume 3)*. Contemporary Vision Publications.
- Modarresi Tabatabai, H. (2003). *The School in the Process of Evolution: The Theory of the State in Shia Jurisprudence*. Kavir Publications.
- Moradi, M., Miralmasi, A., & Seydi, F. (2020). *Pragmatic research method*. School of quantitative and qualitative research.
- Naraqi, E. (1990). *Sociology of Intimacy*. Akhtaran Publications.
- Newman, W. L. (2014). *Social research methods: Qualitative and quantitative approaches*. Pearson Education Limited.
- Ostiguy, P., & Moffitt, B. (2020). Who would identify with an "empty signifier"? The relational, performative approach to populism. In *Populism in global perspective* (pp. 89-110). <https://doi.org/10.4324/9781003110149-4>
- Potter, J., & Wetherell, M. (1987). *Discourse and social psychology: Beyond attitudes and behaviour*. Sage Publications.
- Roy, O. (2007). *Secularism confronts Islam*. Columbia University Press.
- Sadeghizadeh, S. (2021). A critique on the book "Three rival versions of modernity: Exit, voice, loyalty.". *Critical Studies in Texts & Programs of Human Sciences*, 21(6), 213-233. <https://doi.org/10.30465/crtls.2020.31708.1899>
- Said, E. W. (1978). *Orientalism*. Pantheon Books.
- Sariolghalam, M. (1995). *Tradition, Modernity, and Development in Contemporary Iran*. Farzan-e-Rooz Publications.

- Shariati, A. (1977). *Collected Works 20: The Intellectual and His Responsibility in Society* PB - Shariati Works Compilation Office.
- Shariati, A. (1979). *Collected Works 16: Islamology (1)*. Shariati Works Compilation Office.
- Smith, D. H. (2013). *Social and behavioral science research methods* PB - Sage Publications.
- Tabatabai, J. (1993). *An Introduction to the Theory of Iran's Decline*. Sherkat Sahami Enteshar.
- Tajik, M. (2004). *Discourse and Discourse Analysis: Concepts, Approaches, and Methods*. Ney Publications.
- Tiryakian, E., & Rogowski, R. (2020). New nationalisms of the developed West: toward explanation. <https://doi.org/10.4324/9781003008453>
- Touraine, A., & Macey, D. (1995). *Critique of modernity*. Blackwell.
- Vaara, E., & Whittle, A. (2022). Common sense, new sense or non-sense? A critical discursive perspective on power in collective sensemaking. *Journal of Management Studies*. <https://doi.org/10.1111/joms.12788>
- Vahdat, F. (2002). *God and juggernaut: Iran's intellectual encounter with modernity*. Syracuse University Press.
- Wagner, P. (2012). *Modernity: Understanding the present*. Polity Press.
- Weber, M., Roth, G., & Wittich, C. (1978). *Economy and society: An outline of interpretive sociology*. University of California Press.
- Welsh, J. (2020). Struggling beyond the paradigm of neoliberalism. *Thesis Eleven*, 158(1), 89-105. <https://doi.org/10.1177/0725513620948055>
- Williams, R. (2020). Politics of modernism: against the new conformists.
- Zicman de Barros, T. (2023). The polysemy of an empty signifier: The various uses of Ernesto Laclau's puzzling concept. *Journal of Political Ideologies*, 6(2), 231-249
- DO.